

И.С. М., 1983. 8. Философский энциклопедический словарь. М., 1997. 9. Архангельский Л.М. Честь // Урал. 1961. №3. 10. Ной И.С. Охрана чести и достоинства личности в советском уголовном праве. Саратов, 1959. 11. Хвостов В.М. Этика человеческого достоинства. М., 1998. 12. Матросова М.Е. Понятие чести и достоинства личности как объекта уголовно-правовой охраны при клевете и оскорблении // Уголовная политика и реформа уголовного законодательства: Труды Академии МВД РФ, М., 1997. 13. Психология. Педагогика. Этика / под ред. Наумкина Ю.В. М., 1999. 14. Братусь С.Н. Предмет и система гражданского права. М., 1963. 15. Харитонов Е.О., Саниахметова Н.А. Гражданское право. Учебное пособие. К., 2002. 16. Шишкин А.Ф. О личном достоинстве и чести советского человека // Вопросы философии. 1962. №4. 17. Бломкин В.А. Категории достоинства и чести в марксистской этике. Дисс. канд. филос. наук. М., 1964. 18. Бломкин В.А. Этика и жизнь. М., 1987. 19. Сергеев А.П. Право на защиту репутации. М., 1989. 20. Малеина М.Н. Защита чести, достоинства, деловой репутации предпринимателя // Законодательство и экономика. 1993. № 24.

Надійшла до редколегії 01.08.05

А.П. Артеменко

ПРОТИЗАКОННЕ НАСИЛЬСТВО ЯК ПРЕДМЕТ ТЕОРЕТИЧНОГО ОСМИСЛЕННЯ

Звернення до аналізу проблеми насильства держави щодо своїх громадян свідчить про радикальні зміни у парадигмі української соціологічної та правової науки. Причина цього – визнання суспільством пріоритету загальнолюдських цінностей. Цінність прав людини як головного принципу політики держави змінила кут зору та методи розгляду соціальних питань. Завдяки цьому вітчизняне суспільство нарешті повернулось до руслу загальних цивілізаційних засад державотворення, і першою ознакою цього є рефлексія зазначеної проблеми в соціально-правових наукових розробках.

Дослідження проблеми насильства як соціального явища, які проводились в останні десять років в Україні і в Харкові зокрема, доповнились суттєвим аспектом – питання про владу і насильство. Акцент вивчення цієї теми був перенесений на сферу правомірності застосування владою насильства до громадян. Насильство розглядалось як обмеження прав і свобод громадян тоталітарними режимами. Показовими в цьому плані стали дві збірки наукових статей, які вийшли в Харкові 1996 та 1997 роках: «Толерантність як культурна універсалія» [1] та «Влада і насильство» [2]. Матеріали цих збірок дають нам підставу для констатації факту приєднання українського наукового товариства до загальноєвропейської соціально-правової наукової парадигми, яка ґрунтується на загальному принципі політико-правових та соціальних відносин – поваги до прагнень і свобод особи та мінімізації втручання особи чи групи у справи волевиявлення громадянина. Українська наукова спільнота повернулась до ліберально-демократичної традиції розуміння проблеми прав і свобод людини. Яскравим прикладом проведення соціально-правових досліджень у рамках нової парадигми стала колективна монографія науковців НУВС [Див.:3].

Насильство держави щодо своїх громадян як об'єктивне соціальне явище існувало з часів виникнення держави як форми соціального життя, але предметом окремого аналізу воно не було, оскільки факт насильства держави над громадянином мав стати об'єктом мислення. Він сприймався як невід'ємна частина природи соціального життя, а новації у розгляді цієї проблеми починаються з усвідомлення аномалій прояву насильства держави стосовно громадянина. Це призводить до більш-менш поширеного дослідження сфери аномалії. Але відкритий факт доти не буде науковим, доки науковець не навчиться бачити природу аномалії в іншому світлі.

З іншого боку, коли наукове співтовариство приймає визначену модель бачення проблеми, виникає ускладнення іншого роду – модернізація уявлення людини іншої доби. Пошук засобів вкорінення певного ставлення науковців до проблеми насильства держави щодо громадян призводить до недоречного осучаснення поглядів носіїв інших парадигмальних настанов. Так, жорстокі напади на ілотів спартанських юнаків-воїнів, які вчилися вбивати, не вважалися проявом насильства держави над громадянином. Факт насильства, у даному випадку, існує тільки з точки зору сучасної людини. Спартанці, як і афіняни, не сприймали це явище за прояв порушення прав і свобод громадянина, тим більше, що ілоти не вважались повноправними громадянами Спарти. Людина античності взагалі не могла поставити під сумнів справедливість подібного насильства, тим більше дати йому негативну оцінку. Справа навіть не в тому, що єдиним джерелом права вважалась держава. Космоцентризм парадигми свідомості античної людини закладав бачення цієї проблеми в ракурсі наслідування єдиних принципів побудови природного і соціального космосу. Античне уявлення про космос як єдине, гармонійне і раціонально побудоване ціле не припускає і гадки про протизаконність будь-якого насильства взагалі, якщо мова не йде про порушення закону держави.

Головний сенс соціального існування – не в бутті окремої людини, а в збереженні загальної гармонії полісу як системи. Поліс наслідує космос за принципами своєї будови, а тому, якщо жорстоке ставлення до людини допускає природа, то в жорсткому ставленні до людей, насильстві держави як мікрокосму над ними немає нічого протиправного. «Все виникає унаслідок боротьби і через необхідність», – стверджував Геракліт, наполягаючи на тому, що безглуздо суперечити полісним законам як законам належного.

Насильство держави стосовно своїх громадян для античної свідомості – нісенітниця, оскільки антична людина – це людина-соціальна функція, яка не уявляє себе відокремленою від держави, тоді як для того, щоб оцінити насильство з боку держави, треба дистанціюватись від самого інституту держави. Саме визначення Аристотелем людини як соціальної істоти дає нам підставу для висновку, що проблема насильства держави щодо громадян не існувала як об'єкт дослідження для філософів античності. Насильство, за їх уявленнями, передбачено природою держави як частини космосу.

За визначенням О.Ф.Лосева, соціально-політична думка античності завжди патетична, це «настрій і пафос», а соціальне буття не мало специфічних ознак [4, с.789-790]. Тому покарання чи утиск державою громадян –

це своєрідний прояв космічного логосу, протистояти якому безглуздо і неетично.

Зміна в ставленні до прояву насильства держави щодо громадян відбувалась поступово разом з усвідомленням цінності людської особистості. Навіть в філософії римських стоїків, які вперше звернули увагу на проблему цінності людської особистості незалежно від її соціального статусу, ми не зустрінемо трагізму протистояння особи і держави. Так, Сенека залишає життя за наказом імператора, але це не викликає у нього обурення, бо імператор уособлює волю держави, тобто і волю космосу теж. Етимологічно назва глави держави і самої державної системи походять від латинського слова *imperium* – воля, повеління. Покора цій волі – громадська чеснота, а справедливість цієї волі не може викликати сумніву, оскільки, крім волі держави, немає нічого у суспільстві. Ця тема займає центральне місце в «Моральних листах до Луцилія» Сенеки. В одному з них автор стверджує: «Ми не можемо змінити відносини у світі. Але ми можемо єдине: набратися мужності, яка гідна шляхетної людини, і з її допомогою переносити все, що дає нам доля, покластися на волю законів природи» (Ep. ad. Luc., 95, 52). Зі зникненням республіки і втратою свободи громадського життя проблема протистояння волі держави і волі людини перетворилась на етичну проблему, вирішення якої приводило до зняття внутрішнього конфлікту обов'язку і бажання людини.

Стоїцизм закладає підґрунтя для сприйняття проблеми насильства держави над людиною, яке пов'язано з двома принципово важливими моментами стоїчної філософії: протест проти соціальних відмінностей людей і ідея людської чесноти, яка притаманна людині від природи. Соціальне рабство або свобода – це лише примхи долі, збіг обставин. «Мені скажуть: вони раби. Так, але вони твої братчики в рабстві, якщо замислитися над тим, що і вони, і ми однаково знаходимося у владі долі» – стверджував Сенека (Ep. ad. Luc., 47,1.) Виокремивши і протиставивши світ особи і світ соціального буття, римський стоїцизм побудував підвалини для бачення проблеми насильства держави над громадянином, але ще не позначив її як аномалію соціально-правових взаємин.

Запропоновані християнською релігійною системою критерії етичної оцінки взаємин громадянина і держави поглибили дистанцію між державою і особою. Цінність людини як створіння Бога, неповторність її буття у світі надали нового забарвлення розумінню конфлікту між волею держави і волею особи. Але ця проблема була інтерпретована як прояв недосконалості «тварного світу». Царство Боже на землі, «Горний Єрусалим» – нагорода за страждання людей. Страждання, несправдливе ставлення до праведників – умова одержання нагороди. Насильство світу (держави) набуває етичного забарвлення в середньовічній християнській парадигмі, але воно сприймається як необхідність, Божественне випробування, яких неможливо уникнути.

Проблема насильства держави над громадянином, таким чином, знову потрапляла в глухий кут неможливості її вирішення чи навіть зміни ставлення, оскільки і в середньовічній парадигмі вона не була позбавлена ознак

об'єктивної необхідності. Уявлення про детермінованість насильства держави над громадянами знімали в уявленні людей цієї епохи протиріччя між волею держави і волею окремої людини.

Позбавити явище насильства держави щодо громадянина стало можливо лише за умови переоцінки природи цього явища. Секуляризація уявлень про природу і закони суспільних відносин, перехід від теоцентричної до механістичної світоглядної парадигми сприяли зміні ставлення до даної проблеми в науковому середовищі. Проблема легітимності насильства держави проти своїх громадян стає центром уваги філософів, політиків, юристів лише в епоху модерну, коли з'являється уявлення про природне право людини, яке не може порушуватись державною системою. Найяскравіше цю точку зору відобразив свого часу Т.Гоббс в творі «Левіафан».

Метафоричне ототожнення держави з чудовиськом, яке поглинає людську свободу, – поворотний момент у погляді на проблему насильства держави щодо своїх громадян. Політико-правова думка Європи Нового часу обґрунтовує ідею необхідності соціального порядку, заснованого на принципі непорушності свободи особи. Фактично ідея договірної теорії виникнення держави стала загальнотеоретичним підґрунтям ліберальної ідеології Нового часу. Розвиток ідеї природного права, в свою чергу, наклав відбиток на інтерпретацію суті суспільного договору. За Т.Гоббсом, формування держави на договірному принципі є прямим наслідком усвідомлення першочерговості природного права людини на життя, а також прав на безпеку і свободу [5, с.97-99]. Природний стан війни всіх проти всіх долається завдяки спільним зусиллям, суспільству. Суспільний договір стає основою особливого політичного стану людської спільноти, передумовою виникнення держави. Поняття договору набуває концептуального значення для розуміння в ліберальній традиції природи держави і соціального порядку. Таким чином, Т.Гоббс сформулював головний постулат лібералізму як політико-правової течії: суспільний порядок можливий лише тоді і такою мірою, коли і оскільки допущена свобода людської особи і неприпустимі прояви насильства з боку держави стосовно громадянина. Т.Гоббс вперше говорить про право людини обстоювати право на життя і свободу будь-якими засобами, якщо держава вдається до насильства проти неї.

Класичне становлення розуміння соціального порядку як системи запобігання насильству щодо громадянина відбулося у творах Дж. Локка [6], який постулював ідею забезпечення приватного автономного простору людини як головної цінності соціального порядку. Держава, за Дж.Локком, перетворюється в механізм, завдяки якому громадянин має можливість реалізації своїх природних прав, а не в чудовисько, що поглинає його свободу. Суспільний договір, на думку Дж. Локка, стає актом усвідомлення концептуального рішення проблеми забезпечення прав особи. Таким чином, Дж.Локк вперше дає класичну ліберальну схему ієрархії цінностей соціально-правових: особа – суспільство – держава.

Індивід у правовій традиції модерну – це свідомий і цілеспрямований діяч, соціально активний агент. Але свідомість і цілеспрямованість людини визначається його системою життєвих цінностей, з яких і випливають

цінності правових відносин. В свою чергу визначення цієї системи цінностей залежить від певних соціально-історичних умов, які є об'єктивною основою для надання рішенням людини ознаки вільності.

Англійська філософсько-правова думка заклала підвалини ліберально-демократичної соціально-правової парадигми Нового часу і бачення проблеми насильства держави над громадянином. Її вплив відчутно в багатьох правових концепціях XIX ст.: і в історичній школі права Г.Гуго, О.Т'єрі, Ф.Гізо, і в школі органічної теорії виникнення держави (К.Краузе, Г.Спенсера, Р.Ворс), і в «теорії насильства» (Л.Гумілович, К.Каутський). Саме на цій спадщині базується бачення проблеми протизаконного насильства держави над громадянином сучасними вітчизняними дослідниками.

Ліберально-демократична концепція побудови суспільних відносин, а система визнаних більшістю представників світової громадськості соціальних досягнень, протягом тривалого часу дає науковому співтовариству модель постановки проблем та їх вирішення. Але головна складність функціонування цієї моделі полягає в її антиномічності, в різноспрямованості головних інтересів соціально-політичної практики. Так, лібералізм, за визначенням Ф.А. Гаєка, стурбований межами урядових вповноважень, а демократія цікавиться тим, хто має ці вповноваження [7, с.19].

Сама постановка проблеми насильства держави стосовно своїх громадян говорить про нове ставлення суспільства до взаємин між державою і громадянином, про якісні зміни оцінки цих взаємин нашими співвітчизниками.

Список літератури: 1. Толерантність як культурна універсалія / Ред. укл. О.В.Тягло, Н.А. Бусова. Х., 1996. 2. Влада і насильство: Збірка наукових статей / За ред. проф. Кривулі О.М. Х., 1997. 3. Протизаконне насильство в ОВС : соціально-правовий аналіз/ Під загальною науковою редакцією О.Н.Ярмиша. Х., 2005. 4. Лосев А.Ф. Очерки античного символізму и мифологии. М., 1993. 5. Гоббс Т. Левиафан. // Соч. в 2 т. М., 1965. Т.1. 6. Локк Дж. Соч. в 3 т. М., 1988. 7. Гаєк Ф.А. Принципи ліберального порядку// Лібералізм: Антологія. К., 2002.

Надійшла до редколегії 10.10.05

В.Я. Гайдай

ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ВИНИКНЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ СУЧАСНОГО ПОНЯТТЯ «ШАХРАЙСТВО» У ВІТЧИЗНЯНІЙ ПРАВНИЧІЙ НАУЦІ

Шахрайство в історії вітчизняного та зарубіжного права розглядається давно і як явище сягає глибоко в історію людської цивілізації. Регламентация кримінально-правовими актами понять шахрайства, підробки, фальсифікації та інших, які передбачають обман як спосіб дії злочинця, органічно пов'язана із суспільним розвитком і є ланцюгом, який поєднує момент виникнення, розвитку, взаємного переходу одного поняття в інше. У ранніх правових актах, наприклад, Руській Правді не було згадки про шахрайство. Кримінально-правові норми про обмани в майновій сфері є наслідком більш розвинутого економічного стану суспільства в порівнянні з нормами про інші майнові злочини. Як наслідок, зазначені злочини з'являються й